

қўлёзмалар орқали бизгача етиб келган. Айримлари бир неча вариантга ҳам эга.

Лекин улар ҳам манбашунослик ва матншунослик нуқтаи назаридан махсус ўрганилган эмас.

Демак, Яссавий мактаби шоирлари қаламига мансуб шеърӣ қиссаларни манбашунослик ва матний тадқиқини амалга ошириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир.

ҲОФИЗ ХОРАЗМИЙ ДЕВОНИНИНГ АНҚАРА НАШРИ

СУЛАЙМОНОВ МЎМИНЖОН

Филология фанлари номзоди, доцент, НамДУ

Аннотация. Бу мақолада Ҳофиз Хоразмий девонининг профессор Раҷеб Тўпарли томонидан амалга оширилган Анқара наشري ҳақида фикр юритилади. Нашрининг ютуқ ва камчиликлари таҳлилга тортилиб, илмӣ ва амалӣ аҳамияти очиб берилган.

Таянч сўз ва иборалар: Ҳофиз Хоразмий, девон, Раҷеб Тўпарли, Анқара наشري, қўлёзма, жанр, марсия, тахаллус.

Аннотация. В настоящей статье речь идет об издании дивана Хафиза Харезми в Анкаре, а также изложено научное и практическое значение настоящего издания.

Опорные слова и выражения: Хафиз Харезми, диван, Раджеп Топарли, Анкаринское издание, рукопись, жанр, марсия, псевдоним.

Abstract. This article is about the edition of divan of Hafiz Kharezmi in Ankara and as well scientific and practical importance of this edition is expounded in it.

Keywords and expressions: Hafiz Kharezmi, divan, Radjeph Toparli, Ankara edition, manuscript, genre, marsiya, pseudonym.

Алишер Навоӣга қадар ўзбек тилида ижод қилган шоирлар орасида XIV аср охири – XV асрнинг биринчи ярмида яшаган Ҳофиз Хоразмий ўзининг сермахсул ва салмоқли адабий мероси билан ажралиб туради. У ўзбек мумтоз адабиёти тарихида маълум бўлган жанрлардан 9 тасида баракали ижод қилган. Агар шоир девони қўлёзмасининг охириги саҳифалари йўқолганлигини эътиборга олсак, бошқа жанрлардаги намуналар ҳам бўлиши мумкин деб тахмин қила оламиз.

Ҳофиз Хоразмий ижодий меросида биргина ғазал жанрида ёзилган 1052 та шеърнинг мавжудлиги ҳам шоирнинг истеъдодли ижодкор эканлигидан далолат беради. Унинг ҳаёти ва ижодий мероси ҳақида 1975 йилгача, яъни девони Ҳиндистоннинг Ҳайдаробод шаҳридан топилгунга қадар, илм аҳли ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаган. Дастлаб, шу девонни аниқлаган ва юртимизга фотонусхасини олиб келган профессор Ҳамид Сулаймон шоир ҳақида бир неча оммавий нашрларда мақолалар эълон қилиб¹, асарларидан намуналарни чоп эттирди². Шоир девони 1981 йилда 2 та китоб ҳолида нашр қилинди³. Аммо мазкур нашрни

¹ Хоразмий Ҳофиз шеърятидан намуналар. //Адабий мерос, 1978. 23–44-б.

² Хоразмий Ҳофиз шеърятидан. – Т.: Ўз КПКМ нашрети, 1980. 120-б.

³ Хоразмий Ҳофиз. Девон. 1–2-китоб. – Т.: Ўз КПКМ нашрети, 1981.

кўриш Ҳамид Сулаймонга насиб бўлмади¹. Девон нашрини олимнинг турмуш ўртоғи Фозила Сулаймонова ҳамда шоғирдлари амалга оширдилар.

Девон нашри ҳақида матбуотда атоқли адабиётшунос олимлар иштирокида қизғин баҳс-мунозара бўлиб ўтди. Бу нашрнинг ютуқ ва камчиликлари тўғрисида асосли фикр-мулоҳазалар билдирилди.

1988 йилда “Ўзбек адабиёти бўстони” туркумида чоп этилган “Ҳаёт васфи” тўпламига ҳам шоир лирикасининг асосий қисми киритилди². Юқорида эслатиб ўтилган баҳс-муназараларда билдирилган танқидий фикрлар инобатга олиниб, айрим камчиликларнинг тузатилгани бу нашрнинг ютуғи бўлди.

Ҳофиз Хоразмий ижодий мероси тўғрисида яна бир неча мақолалар эълон қилинди ва махсус тадқиқот яратилди. Мазкур мақола муаллифи эса 1996 йилда “Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеърининг ривожини” мавзuida номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди³. Шоир шеърлари билан айтиладиган қўшиқлар санъаткорлар ва халқимизнинг севимли мулкига айланиб улгурган⁴.

Ҳофиз Хоразмий ижодини чет эллик адабиётшунослар ҳам ўрганишди ва ўрганишмоқда. Жумладан, шоир девонининг Туркияда, аниқроғи, Анқара шаҳрида чоп этилиши ана шундай хайрли ишлардан бири ҳисобланади⁵.

Ҳофиз Хоразмий девонининг мазкур нашрини профессор Режап Тўпарли амалга оширган. Аввало, унинг фидойилигини эътироф этиш лозим: олим девон қўлёзмасининг фотонусхасини профессор Явуз Ақпинар ёрдамида Ҳиндистонданнинг Ҳайдаробод шаҳридаги Салоржанг музейидан олган. Девоннинг Анқара нашри “Harezmlî Hafîz’in divanı” (Inceleme–Metin–Tıpkıbasım) деб номланган. Шу ўринда Режап Тўпарли Ҳофиз Хоразмий ҳаёти ва адабий меросига оид бир неча мақола эълон қилиб, туркиялик китобхонларни ўзбек шоири ҳақидаги маълумотлар билан батафсил таништирганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим, деб ҳисоблаймиз⁶.

Анқара нашрининг энг муҳим жиҳатларидан бири, шубҳасиз, шоир лирик меросининг тўлиқ ҳолда, қискартирилмай чоп этилганлигидир. 1981 йилда ўзбек тилида 2 та китоб ҳолида чоп этилган нашрига қасидалар, 6 та форсча ғазал, айрим рубоий ва қитъалар, Иброҳим Султон вафотига бағишланган марсия қирмай қолган эди. Қўлёзмадаги айнан ана шу ягона марсиядан шоирнинг 1435 йилда ҳаёт бўлганлигини билиб оламиз. Шу йили Форс ўлкасининг ҳукмдори Шохруҳ мирзонинг иккинчи ўғли, Улуғбек мирзонинг иниси – Иброҳим Султон вафот этган. Ҳофиз Хоразмий унинг вафотига бағишлаб марсия ёзган⁷.

Марсияда қуйидаги байтлар мавжуд бўлиб, шоир Иброҳим Султон вафотидан жуда қаттиқ қайғурганлиги яққол кўриниб турибди:

*Фатҳу нусратлиғ ул Иброҳим Султон қандадур,
Ким фироқи заҳмидин ҳоли жигарлар қондадур.
Қуррат ул-айни шаҳанишоҳ Шохруҳ хоқон қани,
Молики мулки Сулаймон соҳиби фармон қани?*⁸

Шунингдек, Ҳофиз Хоразмий бошқа бир неча ғазалларида ҳам Иброҳим Султонни мадҳ этганлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан, девондаги 183-ғазал матлаъси қуйидагича:

¹ Ҳамид Сулаймон 1979 йил июл ойида вафот этган.

² Ҳаёт васфи. Ўзбек адабиёти бўстони. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1988. 13–226-б.

³ Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеърининг ривожини. Фил.фан.ном. дисс., 1996.

⁴ Бу ўринда шоирнинг Шерали Жўраев томонидан қуйланган “Ой юзунгга жон билан то бандаман”, “Бу ноз ила, эй сарви равон, қанда борурсан” қўшиқлари назарда тутилмоқда.

⁵ Harezmlî Hafîz’in divanı. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 586, 775.

⁶ Ўша манба. 59-б.

⁷ Harezmlî Hafîz’in divanı. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 121–127.

⁸ Ҳофиз Хоразмий. Девон қўлёзмаси факсимили. 28-б.

*Гулустон юзли, эй соқий, сенинг ишқинг менга жондур,
Ичалим боданиким, даври **Иброҳими Султондур...***

Мазкур ғазал куйидаги байт билан тугайди:

*Саноу ҳамд айтадур Яратқан биру боринга,
Ўшул султон замонинда бу **Ҳофизким ғазалхондур**¹. (3. 112)*

Бу байтлардан сезилиб турибдики, Ҳофиз Хоразмий маълум вақт Иброҳим Султон саройида яшаб ижод қилган ва ундан яхшиликлар кўрган.

Профессор Ҳамид Сулаймоннинг фикрига кўра, марсия кейинроқ бошқа дастхат билан кўчирилган ва девонга қўшилган². Бу фактни Режап Тўпарли ҳам тасдиқлайди ва девон XIV–XV асрларга оид Эрон китобатчилигига хос насх хатида, марсия эса насталиқ хатида ёзилганлигини таъкидлайди³. Юқоридаги фикрлар шоирнинг девонига 1435 йилга қадар тартиб берилганини ва бу пайтда Ҳофиз Хоразмий ҳаёт бўлганини билдиради⁴.

Девондаги қасидалар XV асрда ўзбек адабиётида бу жанр анча шаклланиб улгурганидан далолат беради. Шунингдек, қасидаларда шоир таржимаи ҳолига оид қимматли маълумотлар ҳам учрайди. Олтинчи ва еттинчи қасидаларда шоирнинг таҳаллуси билан бирга нисбаси ҳам келтирилган. Бу қасидалардан шоирнинг таҳаллуси Ҳофиз, нисбаси Хоразмий эканлигини билиб оламиз. Бошқа шеърларида Ҳофиз таҳаллуси учраса ҳам, Хоразмий нисбаси қўлланмаган. Олтинчи қасидада куйидаги байт мавжуд:

*Валоёту каромоту карам ўзиндин издаю,
Бўлубдур **Ҳофизи Хоразмий** жони била Кирмоний⁵.*

Еттинчи қасиданинг 59-байти куйидагичадир:

*Иноят бирла сўз бобинда ёрий кўргузур бўлса,
Ошургай **Ҳофизи Хоразмий** шеърин фарқи шуародин⁶.*

Девондаги 6 та форсча ғазал ва 199-ўзбекча ғазалдан шоирнинг исми Раҳим ёки Абду-рахим бўлганлигини англашимиз мумкин:

*Хос ўз қулига лутф этиб раҳм қилса ёр,
Мухлис қадимий қул анга **Абдурахим** эрур⁷.*

Девоннинг Анкара нашрига қўлёзманинг факсимили ҳам илова қилинган бўлиб, бу, албатта, нашрнинг катта ютуқларидан бири ҳисобланади. Чунки китоб лотин ёзувига асосланган турк алифбосида босилганлиги учун китобхонларда нашрни қўлёзма билан қиёслаш имконияти мавжуд.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, шарқ адабиётида Алишер Навоийга қадар девонларни қасидалар билан бошлаш анъана эди. Улуғ шоир ўз девонларини мумтоз шеърятнинг етакчи жанри бўлмиш ғазаллар билан бошлаб, бу соҳада янгилик яратди. Шунга асосланилган бўлса керакки, Ҳофиз Хоразмий девонининг Тошкент нашрида ҳам аввал ғазаллар келтирилган. Девон қўлёзмасидан маълум бўладики, шоир аслида ўз девонини қасидалар билан бошлаган. Фақат олтинчи ва еттинчи қасидалар орасидан битта таркиббанд жой олган. Анкара нашрида ана шу аслият

¹ Хоразмий Ҳофиз. Девон. 1-китоб. – Т.: Ўз КПКМ нашрети, 1988. 1112-б.

² Сулаймонов Ҳ. Ҳофиз Хоразмий// Хоразмий Ҳофиз. Девон. 1-китоб. – Т.: Ўз КПКМ нашрети, 1981. 10-б.

³ Harezmi Hafiz'in divani. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 18.

⁴ Сулаймонов Ҳ. Ҳофиз Хоразмий// Хоразмий Ҳофиз. Девон. 1-китоб. – Т.: Ўз КПКМ нашрети, 1981. 10-б.

⁵ Harezmi Hafiz'in divani. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 78.

⁶ Ўша манба. 82-б.

⁷ Хоразмий Ҳофиз. Девон. 1-китоб. – Т.: Ўз КПКМ нашрети, 1981. 121-б.

сакланиб қолган, яъни дастлаб қасидалар, улардан кейин эса бошқа жанрлардаги шеърлар: таркиббанд, таржеъбанд, мухаммас, марсия, ғазал, китъа ва рубоийлар жой олган.

Хоразмлик Ҳофизнинг девонида мустазод жанрига мансуб 2 та шеър ҳам мавжуд бўлиб, Тошкент нашрида алоҳида жанр сифатида кўрсатилган¹. Режап Тўпарли ҳам уларни жанр сифатида фарқлаган, аммо ажратмаган, 1044-ғазалнинг таркибига киритиб юборган².

Туркиялик олим бу китобга ёзган мухтасар сўзбошида олдинги нашрларда йўл қўйилган камчиликларни кўрсатиб ўтган. “Хоразмлик Ҳофиз” номли салмоқли мақоласида эса Ҳофиз Хоразмийнинг ҳаёти, ижоди, девони, шеърларининг ўзига хос тили, қандай сўзларни кўп қўллагани ҳақида алоҳида-алоҳида маълумотлар берган. Кўпроқ эътиборни шоир шеърининг лисоний жиҳатларини таҳлил қилишга қаратган. Шунингдек, Ҳофиз Хоразмий ижодида ишлатилган форсча ҳамда арабча сўз ва ибораларни ҳам таҳлилга тортган³.

Режап Тўпарли нашрининг аҳамиятли томонларидан яна бири шундаки, ҳар бир шеърнинг остида вазнини алоҳида кўрсатиб ўтган. Бундан ташқари, шоир ижодида қўлланган аруз вазнидаги ўнта баҳрнинг ҳар бирида жами неча шеър борлигини ҳам қавс ичида келтирган⁴.

Девоннинг тўлиқ матни ва қўлёзма факсимили биргаликда чоп этилиши мумтоз адабиётимизни ўрганиш соҳасида, шубҳасиз, жуда катта воқеадир. Мазкур нашрнинг бир неча қимматли жиҳатларини таъкидлаб ўтиш лозим. Аввало, бу нашр шоир девонининг янги тўлиқ ҳолдаги, жумладан, ўзбек тилидаги нашрларини тайёрлаш учун қимматли манба вазифасини бажаради, деб бемалол айтиш мумкин. Қолаверса, ўзбек мумтоз адабиёти тарихида, жумладан, XV асрда жанрлар тақомили ҳақидаги айрим муаммоли масалаларга аниқлик ҳам киритади. Масалан, ёш тадқиқотчи Афиға Ғаниева ўзининг “Навоий марсиялари” номли рисоласида: “Биз ўзимиз кўриб чиққан манбалар матнида то Алишер Навоийга қадар бўлган ўзбек ёзма адабиётида марсия намунасини учратмадик”, – деб ёзган⁵. Энди бу масалага ойдинлик киритиш мумкин бўлади.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, Ҳофиз Хоразмий девонининг Анқара нашри шоир асарларининг ўзбек тилидаги нашрлари билан қиёслаб ўрганишни тақозо қилади. Чунки юқорида келтирилган ижобий жиҳатлари билан бирга, Ҳофиз Хоразмий девонининг Анқара нашрида айрим хато ва камчиликларга ҳам йўл қўйилган. Масалан, олим шоирнинг қуйидаги байтини таҳлил қилар экан, хуффош сўзини бойўғли деб таржима қилган:

*Муддаий ҳеч кўра билмади Ҳофиз сўзини,
Тонг эмас кўрмаса хуришд юзини хаффош⁶.*

Юқорида мисол учун келтирилган 183-ғазалнинг матлаъсидаги “эй” сўзи нашрда тушиб қолган бўлса, шу ғазалнинг мақтасида “ўшал” сўзи “ўшўл” шаклида ёзилган. Ҳар қандай катта ишда хато ва камчиликларнинг учраши табиий бўлганидек, Ҳофиз Хоразмий девонининг Анқара нашри ҳам ана шундай камчиликлардан холи эмас. Лекин бу ҳол нашрнинг қимматини пасайтирмайди.

Хулоса қилиб айтганда, мумтоз адабиётимиз намуналарининг чет элларда ўрганилиши, жумладан, Туркияда тўлиқ ҳолда қўлёзма факсимили билан нашр этилиши, маънавий ва маданий меросимизга бўлган қизиқишнинг ортиб бораётганлигидан далолат беради.

¹ Ўша манба. 263–264-б.

² Harezmi Hafiz'in divani. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 750–751.

³ Ўша манба. 3–57-б.

⁴ Harezmi Hafiz'in divani. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 13.

⁵ Ғаниева Афиға. Навоий марсиялари. – Т.: Академнашр, 2011. 12-б.

⁶ Harezmi Hafiz'in divani. – Ankara: Turk Dil Kurumu, 1998. – S. 10. (“Навоий асарлари луғати”да эса *хуффош* – кўршапалак деб берилган).